

การแต่งงานข้ามวัฒนธรรมของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ
กับปัญหาการแต่งตั้งรัชทายาทในสมัยรัชกาลที่ 6

The Cross-Cultural Marriage of Prince Chakrabongse Bhuvanatha with Problems of
the Appointment of the Heir in the Reign of King Rama VI

พันพร วุฒาอัคร¹

จิราพร ตรวิเศษศรี²

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่องการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมของเจ้านายชั้นสูง : กรณีศึกษา สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ ที่มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาปัจจัยที่ทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถเสกสมรสกับหม่อมคัทรินและศึกษาอิทธิพลของการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถต่อกลุ่มเจ้านายไทย (พ.ศ. 2449-2463) ซึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถเป็นชนชั้นเจ้านายพระองค์แรกที่ได้ทำการแต่งงานข้ามวัฒนธรรม ผลการศึกษาพบว่าความมีอิสระในการใช้ชีวิตที่รัสเซียที่มีมากกว่าในสยาม และทัศนคติของพระองค์ ที่ยึดอัดและไม่สบายใจเพราะต้องแบกรับภาระความเป็นเจ้านายไว้ตลอดเวลา และความไม่โปรดที่จะเสกสมรสเพื่อผลประโยชน์อื่น ที่ไม่ใช่ความรัก ประกอบกับการรับแนวคิดแบบตะวันตกและความหลงใหลในตัวหม่อมคัทรินในครั้งแรกที่ทั้งสองได้พบกัน จนทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถไม่สามารถไตร่ตรองสิ่งต่าง ๆ ได้ เป็นปัจจัยที่ทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถเสกสมรสกับหม่อมคัทริน และการเสกสมรสของพระองค์ในครั้งนี้ ทำให้เกิดคำครหาในตัวพระองค์ จากกลุ่มเจ้านายไทยเป็นอย่างมาก และเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างพระองค์กับรัชกาลที่ 6 นอกจากนี้การเสกสมรสของพระองค์ยังทำให้มีการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมของเจ้านายไทยตามมาอีกหลายครั้ง เป็นเหตุให้รัชกาลที่ 6 ไม่ทรงโปรดในเรื่องนี้และได้มีการประกาศห้ามเจ้านายและขุนนางในต่างประเทศแต่งงานกับชาวต่างชาติ รวมทั้งการแก้ไขกฎหมายสืบราชสันตติวงศ์ พ.ศ. 2467 โดยมีการตัดสิทธิ์ผู้ที่มีชายาหรือมีมารดาเป็นชาวต่างชาติในการสืบราชสมบัติ เพื่อป้องกันปัญหาที่อาจเกิดขึ้น

คำสำคัญ: การแต่งงานข้ามวัฒนธรรม, สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ, รัชทายาท

Abstract

This article is a part of a research in the Cross-Cultural Marriage of Thai aristocrats: The Case of Prince Chakrabongse Bhuvanatha. The aim is to study the factors that lead the spouses of Prince Chakrabongse Bhuvanatha to marry Catherine, and to study the influence of Prince Chakrabongse Bhuvanatha's Cross-Cultural Marriage with other Thai aristocrats (during 1906-1920) because Prince Chakrabongse Bhuvanatha was the first of all Thai aristocrats who have married between different cultures. The results of the study showed that there is more freedom in life in Russia than in Siam, and the attitude of Prince Chakrabongse Bhuvanatha was uncomfortable due to the fact that he had to bear the burden of his status and unwillingness to marry for another benefit that you do not love. Along with accepting a Western concept and being infatuated with Catherine the first time they met until Prince Chakrabongse Bhuvanatha was able to ponder many things. It is this factor that drives Prince

¹ นิสิตระดับชั้นปริญญาตรี ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

² อาจารย์ ดร. ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ อาจารย์ที่ปรึกษา

Chakrabongse Bhuvanatha to marry Catherine and conjure up a marriage that has been blamed for it by a group of aristocrats. His marriage was a part of a conflict between King Rama VI, who did not please in this regard and it was forbidden to marry foreigners. Including amendments to the 1924 Palace Succession to the throne, disqualifying those who have a wife or foreign mother in the succession to the throne, and preventing problems that may arise.

Keywords: Cross-Cultural Marriage, Prince Chakrabongse Bhuvanath, Heirs

บทนำ

สังคมไทยรู้จักและติดต่อกับชาวตะวันตกมาตั้งแต่สมัยอยุธยา เมื่อมีการติดต่อปฏิสัมพันธ์กันมากขึ้นจึงเกิดเป็นการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมระหว่างชาวไทยกับชาวตะวันตก และเกิดเป็นปัญหาขึ้นในหลายกรณี จากปัญหาที่เกิดขึ้นจากการแต่งงานข้ามวัฒนธรรม ทำให้ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีการออกกฎหมายลงโทษผู้ไปแต่งงานกับชาวต่างชาติ โดยมีโทษสูงสุดคือประหารชีวิต เนื่องจากเกรงว่าคนไทยที่แต่งงานกับชาวตะวันตกจะต้องเข้ารับนับถือศาสนาคริสต์ เนื่องจากชาวตะวันตกเป็นกลุ่มคนที่มีความแตกต่างจากคนไทย ทั้งชาติพันธุ์ วัฒนธรรมและศาสนา จึงถือว่าผู้ที่แต่งงานข้ามวัฒนธรรมนั้น เป็นภัยต่อความมั่นคงของรัฐ³ ทำให้การแต่งงานข้ามวัฒนธรรมหายไปจากสังคมไทยและกลับมาอีกครั้งในสมัยรัชกาลที่ 5 เนื่องจากมีการปฏิสัมพันธ์กับชาติตะวันตก หลังจากนั้นจึงมีการประกาศใช้ พระราชบัญญัติสำหรับแต่งงานคนต่างประเทศในกรุงสยาม ร.ศ. 116 ซึ่งเป็นกฎหมายฉบับแรกเกี่ยวกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรม⁴ เพื่อที่จะลดปัญหาเรื่องธรรมเนียมปฏิบัติเกี่ยวกับการแต่งงาน และจัดระเบียบการแต่งงานระหว่างชาวตะวันตกด้วยกัน และระหว่างชาวไทยกับชาวตะวันตกให้ดียิ่งขึ้น หลังการออกพระราชบัญญัติดังกล่าวแล้ว ในระยะแรกมีเพียงหญิงสามัญชนชาวไทยแต่งงานกับชายชาวต่างชาติเท่านั้น ส่วนในหมู่ชนชั้นสูงไม่เป็นที่นิยม เนื่องจากเป็นการผิดโบราณราชประเพณี และอาจเกิดปัญหาตามมาได้ เช่นกรณีของพระปรีชาภักดี และสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ เป็นเจ้านายพระองค์แรกที่ได้ทำการแต่งงานข้ามวัฒนธรรม จึงทำให้เกิดผลต่อตัวพระองค์เองเป็นอย่างมาก เนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ 5 ทรงเป็นรัชทายาทลำดับที่ 2 รองจากสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ (รัชกาลที่ 6)

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาปัจจัยที่ทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถเสกสมรสกับหม่อมคัทริน ณ พิศณุโลก
2. เพื่อศึกษาอิทธิพลการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ ต่อกลุ่มเจ้านายไทย (พ.ศ. 2449 - 2463)

ขอบเขตของการวิจัย

ศึกษาในช่วงเวลาตลอดพระชนม์ชีพของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ หรือตั้งแต่ พ.ศ. 2426 ถึง พ.ศ. 2463 เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ ทรงเติบโตมาในยุคสมัยของการปรับปรุงประเทศของสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 ให้ทันสมัยอย่างประเทศตะวันตก และได้เสด็จออกไปศึกษาที่ต่างประเทศใน พ.ศ. 2439 ทำให้พระองค์ได้รับอิทธิพลแนวความคิด จากประเทศตะวันตก ทำให้รูปแบบความคิด การใช้ชีวิตการทำงานและการแต่งงาน ที่แตกต่างจากเจ้านายไทย

³ พัชรินทร์ ลาภานันท์; ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์; และเยาวลักษณ์ อภิชาติวัลลภ. (2550). การแต่งงานข้ามวัฒนธรรม. หน้า 15.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 44.

พระองค์อื่น ซึ่งการแต่งงานกับชาวต่างชาติของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ จะส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงความคิดในสังคมเกี่ยวกับการแต่งงานระหว่างชาวไทยกับชาวต่างชาติ

วิธีการศึกษาวิจัย

การศึกษาวิจัยใช้การวิเคราะห์ข้อมูลจากวิธีการทางประวัติศาสตร์ โดยใช้การศึกษาค้นคว้าจากเอกสารเป็นหลัก เอกสารหลักฐานชั้นต้น เช่น จดหมายโต้ตอบกันระหว่าง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ หลักฐานชั้นรอง เช่น งานวิจัย หนังสือ บทความ ที่มีความเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ และการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมระหว่างชาวไทยกับชาวตะวันตก มาประกอบกรวิเคราะห์ปัจจัยและอิทธิพลของการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ

ผลการวิจัย

พระประวัติและการเสกสมรสของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ

สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ มีพระนามลำลองว่าเล็ก พระราชสมภพเมื่อวันที่ 3 มีนาคม พ.ศ. 2426 ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่ 40 ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และองค์ที่ 4 ในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ เมื่อทรงพระเยาว์สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถได้ทรงศึกษาในพระบรมมหาราชวังและโรงเรียน ราชกุมาร ทรงศึกษาภาษาไทยกับพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) และขุนบ้านาญวรวัดมน (สิงโต) ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับมิสเตอร์ วูลสเลย์ ลูวิสและมิสเตอร์เยคอลล ฟิลด์เยมส์⁵ เมื่อมีพระชนมายุได้ 14 พรรษา สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถได้เสด็จไปศึกษาที่ยุโรปในประเทศอังกฤษและรัสเซียตามลำดับ เนื่องจากพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 ได้เคยปรารภว่าอยากให้รัชกาลที่ 5 ส่งพระโอรสไปศึกษาที่รัสเซียบ้าง เนื่องจากพระองค์ได้ส่งพระราชโอรสไปศึกษาในยุโรปหลายประเทศแล้วแต่ยังไม่มีพระราชโอรสที่ไปศึกษาในรัสเซียเลย โดยพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 ทรงเสนอที่จะรับผิดชอบค่าใช้จ่ายในการศึกษาทั้งหมด และจัดให้พระราชโอรสของรัชกาลที่ 5 ได้ประทับในราชสำนักของพระองค์เอง รัชกาลที่ 5 จึงเห็นว่าข้อเสนอดังกล่าวเป็นโอกาสอันดียิ่ง เพราะจะช่วยส่งเสริมพระเกียรติยศของพระองค์เอง ทั้งยังเป็นประโยชน์แก่ชาติบ้านเมืองในภายหน้า⁶ รัชกาลที่ 5 จึงได้เลือกสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถให้ไปศึกษาที่รัสเซีย สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถจึงได้เสด็จไปศึกษาที่โรงเรียนนายร้อยมหาดเล็ก และโรงเรียนทหารฝ่ายเสนาธิการของรัสเซียตามลำดับ เมื่อพระองค์จบการศึกษาจากรัสเซียแล้ว จึงได้เสด็จนิวัติสยามเมื่อ พ.ศ. 2449

การเสด็จนิวัติสยามของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ พระองค์ได้พาหญิงสาวชาวรัสเซียที่พระองค์ตกหลุมรักและแต่งงานด้วยกลับมาซึ่งสยาม โดยทั้งสองได้พบกันที่บ้านของนางคราโบริตสกายา ซึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถทรงโปรดที่จะเสด็จมาพบปะพระสหายและพักผ่อนจากการปฏิบัติหน้าที่และชีวิตในพระราชสำนักที่มักจะมีพิธีรีตองที่เคร่งครัดอยู่เสมอ⁷ จนทำให้พระองค์ได้พบกับหม่อมคัทริน พระองค์ทรงหลงใหลในกิริยาท่าทางของเธอเป็นอย่างมากตั้งแต่ครั้งแรกที่ได้พบกัน ทำให้ทรงมีบุคลิกที่เปลี่ยนแปลงไป และไม่สามารถไตร่ตรองสิ่งใดได้อย่างรอบคอบ จนทำให้พระองค์ตัดสินใจเสกสมรสกับเธอในที่สุด

เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถเสด็จถึงกรุงเทพ ทรงให้หม่อมคัทรินพักอยู่ที่สิงคโปร์ก่อน ส่วนพระองค์จะเสด็จไปกรุงเทพฯ เพียงพระองค์เดียว พระองค์เสด็จไปทำราชการ ปงานพิธีต่าง ๆ อย่างธรรมดาเหมือนประหนึ่งว่ายังมีได้แต่งงาน โดยพระองค์ตั้งพระทัยที่จะทูลให้รัชกาลที่ 5 และสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถได้ทรงทราบที่ละเล็กที่ละน้อยถึงการที่

⁵ พาซิน สมคำนึ่ง. (2520). ความสำคัญของการศึกษาของพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการปรับปรุงบ้านเมืองตามแบบตะวันตก. หน้า 305.

⁶ นริศรา จักรพงษ์, หม่อมราชวงศ์, และ ไอลีน ฮันเตอร์. (2560). แศตยาและเจ้าฟ้าสยาม. แปลโดย พันชวิญ ทัพ่อม. หน้า 33.

⁷ แหล่งเดิม. หน้า 43.

พระองค์ได้เสกสมรสกับหม่อมคัทริน⁸ แต่ไม่นานก็มีข่าวลือว่าพระองค์ทรงมีชားยาเป็นชาวต่างชาติก็ได้ไปถึงพระกรรมาของรัชกาลที่ 5 เมื่อถึงวันเข้าเฝ้าประจำสัปดาห์ของพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่พระราชวังดุสิต ระหว่างที่รัชกาลที่ 5 ทรงมีรับสั่งกับพระราชโอรส ทรงมีอารมณ์ดีเป็นอย่างปกติทั่วไป ทรงแยมพระสรวลน้อย ๆ และจ้องมองไปที่พระราชโอรสอย่างไม่วางตา ตรัสเป็นทีเล่น ๆ ว่า “ยังงเล็ก เขาว่ามีเมียหม่อมจริงไหม” ด้วยความหวาดวิตกผสมกับความโล่งพระทัยของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ พระพักตร์ของพระองค์สีชาวจืดปราศจากเลือด กราบบังคมทูลไม่ออก จึงได้แต่กราบบังคมทูลไปอย่างห้วน ๆ ด้วยน้ำเสียงแหบเบาว่า “ก็อาจจะเป็นได้” รัชกาลที่ 5 ทรงผินพระพักตร์แล้วเสด็จออกไปทันที เป็นการสิ้นสุดความไว้วางพระทัยที่เคยทรงมีให้พระราชโอรสที่ทรงรักมากพระองค์นี้ไปโดยปริยาย⁹ แต่ไม่นานความกริ้วและโทรมนัสของรัชกาลที่ 5 ได้ผ่อนคลายลง เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถทรงมีพระโอรส (พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์) ซึ่งเป็นพระราชนัดดาในรัชกาลที่ 5 พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์จึงได้รับความเอ็นดูจากรัชกาลที่ 5 เป็นอย่างมาก ด้วยการพระราชทานของขวัญทุกชิ้นตามที่พระราชนัดดาของพระองค์ทูลขอ แต่ความเอ็นดูของรัชกาลที่ 5 ที่มีต่อพระราชนัดดาของพระองค์มีระยะเวลาเพียงไม่นาน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ. 2453 ขณะที่พระราชนัดดาของพระองค์มีพระชันษาเพียง 3 ปี

การแต่งตั้งรัชทายาทชั่วคราวในสมัยรัชกาลที่ 6

เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 6 เนื่องจากพระองค์ยังไม่มีพระราชโอรสและยังไม่ได้เสกสมรส จึงมีพระราชดำริที่จะแต่งตั้งรัชทายาทเพื่อป้องกันเหตุอันไม่พึงปรารถนา หากพระองค์เสด็จสวรรคตไป โดยที่ไม่มีแต่งตั้งรัชทายาทอาจทำให้เกิดการแย่งชิงราชสมบัติทั้งจากคนในราชวงศ์และผู้อื่นที่กำลังมากจนทำให้เกิดการผลัดเปลี่ยนราชวงศ์ได้ ความคิดในการแต่งตั้งรัชทายาทของรัชกาลที่ 6 ได้ถูกเร่งรัดและตักเตือนจาก สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถและสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถอยู่บ่อยครั้ง จึงได้ทรงจัดการประชุมขึ้นในวันที่ 25 ตุลาคม พ.ศ. 2453 โดยมีหัวข้อในที่ประชุมดังนี้

1. ความมั่นคงของพระราชวงศ์จักรีนี้ ก็คือความมั่นคงของกรุงสยาม
2. พระราชวงศ์จักรีจะมั่นคงอยู่ได้ ก็โดยมีทายาทมั่นคงที่จะได้เป็นผู้ดำรงวงศ์ตระกูลต่อไป
3. ในขณะนั้นตัวของฉันยังไม่ได้มีเมียและไม่มีลูก และเพื่อตั้งอยู่ในความไม่ประมาทควรต้องตั้งใครคนหนึ่งเป็นทายาทไปพลางก่อน

4. ในการที่จะเลือกทายาททั้งนี้ ก็จำจะต้องพิจารณาเป็นข้อต้นว่า พระบรมราโชบายแห่งพระบาทสมเด็จพระบรมชนกได้มีทรงแนะไว้พอจะเป็นที่สังเกตได้อย่างไรบ้างหรือไม่ เมื่อตัวฉันเองกลับเข้ามาจากศึกษาที่ประเทศยุโรปใน พ.ศ. 2445, ฉันได้รับพระราชทานพระชัชวาลโหละในพระที่นั่งไพศาล, ต่อหน้าเจ้านายเป็นอันมาก, เมื่อพระราชทานพระชัชวาลโหละนั้น ทูลกระหม่อมได้มี พระราชดำรัสว่า.....บัดนี้ได้ทรงตั้งแต่งตั้งให้ฉันเป็นพระยุพราชรัชทายาทแล้ว จึงพระราชทานพระชัชวาลโหละนั้นไว้ให้เป็นสวัสดิมงคลสืบไป, แต่ทรงกำชับว่าให้พึงเข้าใจว่าพระราชทานไว้สำหรับพระราชโอรสของเสด็จแม่ทุกคน, เมื่อใครเป็นผู้มีอายุมากที่สุด ในพวกพี่น้องก็ให้เป็นผู้รักษาพระชัชวาลโหละนั้นไว้จนกว่าจะสิ้นอายุ, แล้วจึงให้รับรักษากันต่อๆ ลงไป

5. เหตุตั้งนั้นฉันจึงเห็นควรตั้งให้น้องชายเล็กเป็นรัชทายาทของฉันชั่วคราวจนกว่าฉันเองจะได้มีลูก

ปรากฏว่าไม่มีผู้ใดโต้แย้งในการแต่งตั้งสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถเป็นรัชทายาท แต่หลังจากนั้นเพียงสองวันกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้เข้าเฝ้ารัชกาลที่ 6 แจ้งเหตุว่าทรงทราบข่าวว่าในหมู่องคมนตรีมีผู้คัดค้านในการที่จะตั้งสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถเป็นรัชทายาท โดยเฉพาะกรมพระยาเทววงศ์วโรปการและกรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฎ์เพราะพากันรังเกียจในเรื่องที่พระองค์มีชားยาเป็นชาวต่างชาติ และในที่ประชุมไม่มีผู้ใดกล้าคัดค้านเพราะเกรงในตัวพระองค์¹⁰ และยังเสนอให้การแต่

⁸ จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. (2560). เกิดวังปารุสก. หน้า 24.

⁹ นริศรา จักรพงษ์, หม่อมราชวงศ์, และ ไอลีน ฮันเตอร์. (2560). แศตยาและเจ้าฟ้าสยาม. แปลโดย พันชวัญ ทิม่อม. หน้า 77-78.

¹⁰ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2559). ประวัติต้นรัชกาลที่ 6. หน้า 150.

ตั้งสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถเป็นรัชทายาทควรกระทำเป็นหนังสือลับ เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดความขัดแย้งร้าวรานในพระราชวงศ์ พร้อมกับให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถเขียนคำปฏิญาณว่าจะไม่แต่งตั้งพระโอรสของพระองค์ (พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์) เป็นรัชทายาทต่อไป¹¹ แต่สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถทรงไม่เห็นด้วยที่จะทำเป็นหนังสือลับ เนื่องจากถ้าหากรัชกาลที่ 6 เสด็จสวรรคตแล้ว เหล่าเสนาบดีไม่กระทำตามหนังสือลับที่ได้ทำไว้แล้วไปยกเจ้านายพระองค์อื่นขึ้นมาเสวยราชสมบัติแทน พระองค์ก็คงจะต้องคัดค้านถึงแก่ต่อสู้จนสุดกำลัง และทรงเห็นว่าถ้ามีการประกาศแล้วเกิดความแตกร้างในพระราชวงศ์ก็ต้องปราบปรามให้สูญสิ้นไป ถ้าปิดบังไว้อย่างไรก็ไม่สามรถปิดให้มืดได้¹² เมื่อวันที่ 28 ตุลาคม พ.ศ. 2453 สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ ได้ส่งคำปฏิญาณถึงรัชกาลที่ 6 โดยนอกจากคำปฏิญาณที่จะไม่ให้ลูกเป็นรัชทายาทแล้ว ยังมีถ้อยคำที่รุนแรงแสดงความโกรธเคืองผู้ที่สงสัยในตัวพระองค์ ความว่า

“ตามที่มีพระราชปรารภว่า ในขณะที่ยังมีพระราชโอรส อันจะเป็นผู้รับตำแหน่งรัชทายาทนั้นไม่... จะทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ กำหนดให้ข้าพระพุทธเจ้าเป็นรัชทายาทไว้ชั่วคราว ในขณะที่ยังไม่มีพระราชโอรส แต่มีบุคคลบางคนบังอาจออกความเห็นสงสัยในพระราชปรีชาญาณอันประเสริฐ อวดอ้างกล่าว ว่าตนยังเห็นมีทางอันตรายแก่บ้านเมือง เนื่องด้วยเรื่องบุตรภรรยาของข้าพระพุทธเจ้า จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าทำคำชี้แจงถวายในเรื่องนี้ เพื่อเป็นพยานให้บุคคลทั่วไปเห็นประจักษ์แจ่มแจ้งว่า พระราชวินิจฉัยใด ๆ ที่จะพึงมี ย่อมได้ทรงพระราชดำริห์โดยรอบคอบแล้วทุกอย่าง แสดงอยู่ในทางที่ถูกเสมอไม่มีผิด... บุตรข้าพระพุทธเจ้าที่มีอยู่แล้วในเวลานี้ มีมารดาเป็นคนสามัญ เพราะฉะนั้นตามราชประเพณีในพระบรมราชวงศ์ ไม่สามารถจะมียศเป็นเจ้าฟ้าได้เป็นอันขาดไม่ว่าในเวลาใด เมื่อเป็นเจ้าฟ้าไม่ได้เช่นนั้นแล้ว ก็ไม่สามารถจะเป็นรัชทายาทได้เหมือนกัน เพราะยังมีเจ้าฟ้าพระองค์อื่นอยู่.... เมื่อมีตัวอย่างอันชัดเจนอยู่เช่นนี้แล้วที่ข้าพระพุทธเจ้าจะบังอาจไปคิดทำอย่างอื่น ให้ผิดเพี้ยนไปกับพระราชประเพณีอันประเสริฐนั้น เชื่อด้วยเกล้าฯ คงจะเป็นที่มั่นพระราชหฤทัยในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ว่าข้าพระพุทธเจ้าไม่มีนิสัยที่จะกระทำได้หรือคนโดยมากทั่วไปก็คงไม่เห็น เว้นแต่คนโง่เขลาสันดานหยาบที่มีน้ำจืดรเต็มไปด้วยความหมิ่นประมาทต่อข้าพระพุทธเจ้าเท่านั้น จะติดเห็นเป็นอย่างอื่นไปได้.... ขอให้บรรดาผู้ที่สงสัยในลัทธิจรรยาของข้าพระพุทธเจ้าจงรับทุกข์ตามบาปกรรมของตน ที่บังอาจคิดหมิ่นประมาทในเพื่อนมนุษย์ โดยไม่มีหลักฐานนั้นเทอญ”¹³

เมื่อเห็นถ้อยความที่รุนแรงเช่นนี้ รัชกาลที่ 6 จึงได้ให้กรมพระยาเทววงศ์วโรปการรับไปช่วยปรึกษาและแก้ไขคำปฏิญาณให้แก่สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ แต่วันต่อมา รัชกาลที่ 6 จึงได้รับจดหมายจากสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถว่าได้พูดคุยกับกรมพระยาเทววงศ์วโรปการแล้วแต่ความเห็นไม่ตรงกัน¹⁴ และได้อ้างคำพูดจากกรมนครชัยศรีว่า “ส่วนการแตกร้างนั้น ในกรุงเทพฯ นี้เท่านั้นก็มีตาบปลายปีนอยู่แปดพันแล้ว”¹⁵ แต่ด้วยความที่รัชกาลที่ 6 ไม่เชื่อว่ากรมนครชัยศรีเป็นผู้คิดรุนแรงเช่นนี้ จึงได้มีจดหมายไปถามความคิดเห็นจากกรมนครชัยศรีบ้าง จึงได้คำตอบกลับมาว่า 1.เห็นด้วยในการตั้งรัชทายาท และเมื่อตั้งก็ต้องทำให้ปรากฏเป็นหลักฐาน ไม่เห็นด้วยถ้าจะทำเงียบ ๆ 2.เรื่องที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถมี

¹¹ แหล่งเดิม. หน้า 151.

¹² แหล่งเดิม. หน้า 152-153.

¹³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ๖.๖ ๖.1/2 รัชกาลที่ 6 กระทรวงวัง เรื่อง รัชทายาท (28 ตุลาคม 2453 – 24 ธันวาคม 2453) อ้างใน สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล. (2549, เมษายน-มิถุนายน). ในหลวงอาสน์ที่ขึ้นครองราชย์ตามลำดับขั้นของกฎ มณเฑียรบาลหรือเพราะปรีดีสนับสนุน?. *ฟ้าเดียวกัน*. 4(2): 199.

¹⁴ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2559). *ประวัติต้นรัชกาลที่ 6*. หน้า 153.

¹⁵ แหล่งเดิม. หน้า 153.

ชายาเป็นชาวยุโรป อาจทำให้ถูกฝรั่งจุมูกได้ง่าย แต่จะให้ข้ามไปและยกเจ้าฟ้าเจ้าฟ้าอัญญาองค์เดชาวุธขึ้นมาแทนก็จะเป็นการไม่ดี 3.ควรแสดงให้เป็นที่ปรากฏชัดว่าเลือกใครเป็นรัชทายาท ในการประชุมเสนาบดีสภา¹⁶

วันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2453 รัชกาลที่ 6 จึงนำเรื่องรัชทายาทเข้าปรึกษากับเสนาบดีสภา และได้รับการเห็นชอบ อีกทั้งยังได้รับการเสนอให้นำเค้าความที่เป็นจริงตีพิมพ์ลงหนังสือพิมพ์แบบกึ่งราชการ¹⁷ เพื่อลดการสร้างข่าวลือที่เป็นเท็จ ต่อมารัชกาลที่ 6 ได้ส่งจดหมายไปถึงกรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฐ์ เพื่อบอกถึงความประสงค์ของพระองค์ แต่ได้รับการตอบจดหมายจากกรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฐ์กลับมาว่า ทรงไม่เห็นด้วยอย่างรุนแรง กล่าวหาว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถมีความกำเริบอยากมีตำแหน่งเหมือนวังหน้า จึงบอกให้รัชกาลที่ 6 ควรกำราบให้ละพดเสียบ้าง รัชกาลที่ 6 จึงส่งจดหมายกลับไปถึงกรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฐ์ ว่าไม่ได้แต่งตั้งเป็นพิธีและไม่ได้เพิ่มยศอันใด เพียงแค่ทำหนังสือแสดงความประสงค์ไว้ จึงขอย่าให้กรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฐ์ ทรงวุ่นวายเป็นเหตุให้แตกร้าง จดหมายดังกล่าวได้ทำให้เรื่องสงบไปได้พักหนึ่ง¹⁸

เมื่อวันที่ 14 พฤศจิกายน พ.ศ. 2453 สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถได้มีลายพระหัตถ์ถึงรัชกาลที่ 6 ว่ากรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฐ์ยังได้นำข่าวเกี่ยวกับการแต่งตั้งรัชทายาทไปให้แก่หนังสือพิมพ์ฝรั่งว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถไม่มีความเหมาะสมที่จะดำรงตำแหน่งนี้ และมีข่าวลือว่าจะให้พระเชษฐาของพระองค์ได้เป็นรัชทายาทแทน¹⁹ ด้วยความที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถทรงมีอุปนิสัยหัวท้าว หลุนเฉียว เกลียดคนง่าย²⁰ เป็นผู้ที่นึกอะไรแล้วจะต้องเอาอย่างใจตน เมื่อใครคัดค้านก็หนีออกแต่ทางที่จะใช้กำลังและอำนาจกำราบเท่านั้น²¹ จึงทำให้มีข้อความลงท้ายในลายในลายพระหัตถ์ว่า “ถ้าปล่อยกันเล่นให้สนุกอยู่เช่นนี้ไม่ช้าบางทีข้าพระพุทธเจ้าจะต้องไปต่อปากกรมสวัสดิ์สักพักหนึ่ง”²² ความขัดแย้งระหว่างทั้งสองได้กระทบไปถึงสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถซึ่งเป็นพระเชษฐภคินีร่วมพระมารดาของกรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฐ์ ตั้งข้อความในประวัติต้นรัชกาลที่ 6 ว่า “อนึ่งระหว่างที่ได้เถียงกันอยู่นั้น ฉันได้สังเกตเห็นว่า เสด็จแม่ดูออกจะกริ้ว ๆ อยู่ และกริ้วหญิงอาภา (พระองค์เจ้าอาภาภรณ์) ว่าเปนผู้ชักให้ผัววุ่นต่าง ๆ ฉันทักวิตกว่าถ้าเรื่องจากฝ่ายน้องชายเล็กเข้าไปกระทบพระกรรมเสด็จแม่บ่อย ๆคงต้องถูกกริ้วมากขึ้น...”²⁴ แต่รัชกาลที่ 6 ทรงห้ามปรามสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถเอาไว้จึงทำให้ไม่เกิดเรื่องราวใหญ่โตขึ้น

ในวันที่ 21 พฤศจิกายน พ.ศ. 2453 รัชกาลที่ 6 จึงได้นำเรื่องรัชทายาทเสนอในสภาและให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถทรงอ่านคำปฏิญาณของพระองค์ จากนั้นจึงให้บรรดาผู้เข้าประชุมลงนามรับรอง²⁵ ทำให้ความขัดแย้งภายในหมู่พระราชวงศ์และข่าวลือต่าง ๆ คลี่คลายลงไปในทางที่ดี สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถจึงได้ดำรงตำแหน่งรัชทายาทชั่วคราวครบจนพระองค์เสด็จทิวงคตใน พ.ศ. 2463

แม้ว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถจะเสด็จทิวงคตไปแล้วเมื่อ พ.ศ. 2463 แต่ผลจากที่พระองค์ได้แต่งงานข้ามวัฒนธรรมยังคงมีอยู่ เนื่องจากพระองค์ได้มีพระโอรสที่อาจมีสิทธิ์ในการขึ้นครองราชสมบัติ รัชกาลที่ 6 ทรงเห็นถึงปัญหาถ้าหากมีเหตุให้พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ พระโอรสของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ ได้ขึ้นครองราชสมบัติ อาจทำให้เกิดปัญหา

¹⁶ แหล่งเดิม. หน้า 154-155.

¹⁷ แหล่งเดิม. หน้า 155.

¹⁸ แหล่งเดิม. หน้า 156.

¹⁹ แหล่งเดิม. หน้า 157.

²⁰ พูนพิศมัย ดิศกุล, หม่อมเจ้า. (2561). *สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น สมัยรัชกาลที่ 6*. หน้า 53.

²¹ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2559). *ประวัติต้นรัชกาลที่ 6*. หน้า 153-154.

²² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. *ร.6 ว.1/2* รัชกาลที่ 6 กระทรวงวัง เรื่อง รัชทายาท (28 ตุลาคม 2453 – 24 ธันวาคม 2453)

²³ ผู้จัดพิมพ์ได้ละพระนามไว้เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดความรูสึกกับทายาทหรือผู้เกี่ยวข้องกับผู้ที่ถูกกล่าวถึง ซึ่ง...ในที่นี้คือกรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฐ์

²⁴ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2559). *ประวัติต้นรัชกาลที่ 6*. หน้า 157-158.

²⁵ แหล่งเดิม. หน้า 160.

ขึ้นในภายหลังได้ เช่นการไม่ได้รับการยอมรับจากทั้งในและต่างประเทศ เนื่องจากในสมัยที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถยังมีพระชนม์ชีพอยู่ พระองค์ไม่เป็นที่ชื่นชอบของชาวอังกฤษ เนื่องจากพระองค์มีชายาเป็นชาวรัสเซีย จึงทำให้ทรงสูญเสียความเป็นกลางในการปฏิบัติต่อประเทศต่าง ๆ ด้วยพระปรีชาสามารถของพระองค์ทำให้ทรงเป็นที่ยอมรับในชาวต่างประเทศว่าทรงเป็นผู้นำกลุ่มสยามหนุ่ม และมีฐานอำนาจมากพอที่จะสนับสนุนให้พระองค์ขึ้นสู่อำนาจได้อย่างสงบเรียบร้อย และเป็นที่ชื่นชมโดยทั่วไป เป็นเหตุให้ชาวต่างประเทศโดยเฉพาะอังกฤษเกรงว่าถ้าหากสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถได้ขึ้นครองราชสมบัติแล้ว อังกฤษจะสูญเสียผลประโยชน์ในสยามไป เพราะพระองค์ไม่โปรดอังกฤษเลย ดังนั้นอังกฤษจึงสนับสนุนให้รัชกาลที่ 6 ทรงเสกสมรสและมีพระราชโอรสโดยเร็ว เพื่อตัดโอกาสที่จะทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถได้ขึ้นครองราชสมบัติ²⁶ จึงทำให้รัชกาลที่ 6 ทรงแก้ไขกฎหมายเทียบราลการสืบราชสันตติวงศ์ พ.ศ. 2467 ที่มีข้อบังคับห้ามผู้ที่มีชายาเป็นชาวต่างชาติหรือมารดาเป็นชาวต่างชาติ ให้เป็นผู้มีสิทธิ์ ทำให้ลูกหลานในสายสกุลของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถไม่สามารถมีสิทธิ์ในการสืบราชสันตติวงศ์ได้อีกต่อไป

สรุปผลการวิจัยและอภิปรายผล

การแต่งงานข้ามวัฒนธรรมของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ พระองค์ทรงเป็นเจ้านายพระองค์แรกที่ได้ทำการเสกสมรสกับชาวต่างชาติ อีกทั้งสถานะของพระองค์ที่เป็นเจ้าฟ้าและมีสิทธิ์ในการสืบราชสมบัติต่อจากรัชกาลที่ 6 จึงทำให้เกิดคำครหาและความขัดแย้งในพระราชวงศ์จากการเสกสมรสครั้งนี้ของพระองค์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการรับตำแหน่งรัชทายาทชั่วคราวในสมัยรัชกาลที่ 6 ที่ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างพระองค์กับพระราชวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ ที่ไม่เห็นด้วยกับการที่พระองค์ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นรัชทายาทชั่วคราว เพราะพระองค์มีชายาเป็นชาวต่างชาติรวมถึงอุปนิสัยของพระองค์ที่มีอารมณ์รุนแรงจนเกือบทำให้กลายเป็นความขัดแย้งที่ขยายวงกว้าง แต่รัชกาลที่ 6 ทรงได้ห้ามปรามเอาไว้เหตุการณ์จึงสงบลง สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถจึงได้ดำรงตำแหน่งรัชทายาทชั่วคราวตราบจนพระองค์เสด็จทิวงคตใน พ.ศ. 2463 อีกทั้งการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ ยังทำให้เกิดความไม่พอใจในหมู่ชาวอังกฤษ ที่พระองค์ทรงไม่โปรดประเทศนี้เลย เนื่องจากการปฏิบัติที่ไม่เป็นธรรมของอังกฤษต่อสยาม จึงทำให้เกิดการเข้ามาแทรกแซงของอังกฤษในเรื่องการแต่งตั้งรัชทายาทของรัชกาลที่ 6²⁷ นอกจากนี้การแต่งงานข้ามวัฒนธรรมของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ ยังเป็นสาเหตุส่วนหนึ่งในการแก้ไขกฎหมายเทียบราลการสืบราชสันตติวงศ์ พ.ศ. 2467 ของรัชกาลที่ 6 อีกด้วย

ข้อเสนอแนะ

การที่จะเข้าใจความคิดของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ รวมถึงเบื้องลึกเบื้องหลังในความขัดแย้งระหว่างพระองค์กับรัชกาลที่ 6 หรือเจ้านายคนอื่น ๆ จึงจำเป็นต้องใช้หลักฐานชิ้นสำคัญที่เกี่ยวกับบันทึกส่วนพระองค์สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ ซึ่งจะมีกำหนดการเผยแพร่ในปลายปี 2563 แต่เนื่องจากสถานการณ์การระบาดของโรคโควิด-19 (Covid-19) ทำให้กำหนดการเผยแพร่ของหนังสือล่าช้ากว่ากำหนด จึงทำให้บทความนี้ยังขาดข้อมูลส่วนสำคัญส่วนนี้ไป ถ้าหากได้ข้อมูลส่วนนี้มาประกอบ ผู้วิจัยคาดว่าอาจทำให้การวิจัยนี้จะสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

เอกสารอ้างอิง

เอกสารขั้นต้น

หอบจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.6 ว.1/2 รัชกาลที่ 6 กระทรวงวัง เรื่อง รัชทายาท (28 ตุลาคม 2453 – 24 ธันวาคม 2453)

เอกสารขั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

²⁶ ศรินันท์ บุญศิริ. (2523). บทบาททางการทหารและการเมืองของสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ. หน้า 140-142.

²⁷ แหล่งเดิม. หน้า 141.

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2559). **ประวัติต้นรัชกาลที่ 6**. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: มติชน.
พูนพิศมัย ดิศกุล, หม่อมเจ้า. (2561). **สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น สมัยรัชกาลที่ 6**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มติชน.

หนังสือ

จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. (2560). **เกิดวังปารุสก์**. พิมพ์ครั้งที่ 17. กรุงเทพฯ: ริเวอร์ บุ๊คส์.
นริศรา จักรพงษ์, หม่อมราชวงศ์; และ ไอลีน ฮันเตอร์. (2560). **แคทยาและเจ้าฟ้าสยาม**. แปลโดย พันชวิญ ทิพม่อม.
พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: ริเวอร์ บุ๊คส์.
พัชรินทร์ ลาภานันท์; ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์; และเยาวลักษณ์ อภิชาติวิไลภ. (2550). **การแต่งงานข้ามวัฒนธรรม**.
ขอนแก่น: ศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมกลุ่มน้ำโขง.
สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล. (2549, เมษายน-มิถุนายน). ในหลวงอำนาจที่ขึ้นครองราชย์ตามลำดับชั้นของกฎ มณเฑียรบาลหรือ
เพราะปรีดีสนับสนุน?. **ฟ้าเดียวกัน**. 4(2): 189-227.

วิทยานิพนธ์

พาศีน สมคำนึ่ง. (2520). **ความสำคัญของการศึกษาของพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน
การปรับปรุงบ้านเมืองตามแบบตะวันตก**. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา.
ศิรินันท์ บุญศิริ. (2523). **บทบาททางการทหารและการเมืองของสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ**.
วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา.